

EKOSİSTEMLƏRƏ, EKOLOGİYAYA VƏ BİOMÜXTƏLİFLİYƏ MƏNFİ TƏSİRLƏRİN AZALDILMASI; YENİ ŞƏRAİTƏ UYGUNLAŞMA

Samirə Cəlilova

Mədəniyyət üzrə Elmi-Metodiki və İxtisasartırma Mərkəzinin
Təlim-tədris şöbəsinin Təlimin təşkili sektorunun müdiri

E-mail: Celilova__samire@mail.ru

Təbiət və insan münasibətləri – iki mədəniyyətin münasibətləridir; onlardan hər biri özünəməxsus davranış qaydalarına malikdir.

Akademik D.S.Lixaçov

Azərbaycan Respublikası Qafqaz regionunda ən zəngin təbii sərvətlərə malik ölkədir. Bioloji müxtəlifliyinə görə Azərbaycan dünyada özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Məmləkətimiz Yer kürəsində palçıq vulkanlarının unikal və klassik inkişaf regionu kimi tanınır. Dünyaya çinarın 7 növü məlumdur. Torpaqlarımızda isə onun yalnız bir növü - Şərq çinarı bitir, yayılması, nadir bitki olması və son əsrlərdə xeyli azalması nəzərə alınaraq, onun adı Azərbaycanın "Qırmızı kitabı"na yazılıb. Bu, əlbəttə ki, Azərbaycanın yüksək floraya malik olmasından irəli gəlir.

Hazırda dünyada 15 milyondan çox canlı növlər mövcuddur. Hər gün onların yüzə yaxını bərpa prosesi keçmədən məhv olur, onların məhvi bir çox hallarda hiss edilmir. Lakin bəşəriyyətə belə itkilərdən olduqca böyük ziyan dəyir. Yer kürəsinin təbii zənginliyi gündən-günə azalır. Bioloji müxtəliflik təkcə növlərin müxtəlifliyi deyil, o, bütün canlı aləmin yaşayış inkişaf etməsinə imkan verən əlamətlərin cəmindən ibarətdir. Ona görə də indiki və gələcək nəsillər üçün bioloji müxtəliflik misilsiz milli sərvətdir.

Təbii sərvətlərin mühüm tərkib hissəsini bioloji müxtəliflik təşkil edir. Bioloji müxtəliflik bütün yaşayış mühitlərində, o cümlədən quruda, dənizdə və digər su ekosistemləri və ekoloji komplekslər də daxil olmaqla, canlı orqanizmlərin növ müxtəlifliyi deməkdir. O, həyatın mövcudluğunun əsasını təşkil etməklə, insanların ərzaq, geyim, enerji və digər materiallarla təminatçısıdır. Ekosistem dedikdə mühitin canlı və cansız elementlərinin birliyi nəzərdə tutulur. Bunların qarşılıqlı təsiri nəticəsində maddələrin biogen dövryyəsi baş verir. Ekosistemin öyrənilməsi təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək, təbiəti qorumaq nöqtəyi-nəzərincə müasir dövrün ən aktual problemlərindəndir.

Buna baxmayaraq, biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması ilə bağlı problemlər ölkəmizdən də yan keçməyib. Azərbaycanın əsas ekoloji problemləri sırasında meşə ehtiyatlarının, xüsusən də, faunanın azalması mühüm yer tutur. Öz növbəsində biomüxtəlifliyin qorunub saxlanılmasını zəruri edir. Bu baxımdan Azərbaycanda da ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə problemlərinin həllinə böyük diqqət yetirilir.

1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayan Heydər Əliyev tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi və bioloji müxtəlifliyin qorunmasına xidmət edən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təbiətə böyük qayğı və həssaslıqla yanaşan Heydər Əliyev: "Ətraf mühitə insani münasibət göstərilməsi, biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması bizim gələcəyimiz üçün çox vacibdir. Biz, təbiətdən təcrid olunmuş şəkildə yaşaya bilmərik", – deyirdi.

Bu gün Ulu Öndərin bünövrəsini qoyduğu ekoloji siyasətin əsasında biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması dayanır.

Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti, IDEA İctimai Birliyinin təsisçisi və rəhbəri Leyla Əliyeva beynəlxalq sammitdəki çıxışında deyib: "Bizim coğrafi mövqeyimiz nəinki mədəniyyətimizə, həmçinin təbiətimizə də təsirini göstərib. Belə ki, dünyadakı 11 iqlim qurşağından 9-u məhz Azərbaycanda yerləşir və bu, bizim biomüxtəlifliyimizi təmin edir".

Göründüyü kimi, ölkəmizdə həyata keçirilən davamlı ekoloji siyasət nəticəsində bioloji müxtəlifliyin qorunması üçün xüsusi mühafizə olunan ərazilərə qayğı göstərilir. Bitki genetik ehtiyatlarının pasportlaşdırılması, toplanması, bərpası, çoxaldılması, yüksək məhsuldar, keyfiyyətli nümunələrin aşkarlanaraq seleksiya işinə cəlb edilməsi üzrə ölkəmizdə görülən işlər də bu qəbildəndir.

Azərbaycan florasının biomüxtəlifliyinə isə dərman, efir yağı, dekorativ, meyvə, texniki və digər faydalı bitkilər daxildir.

İnsanın uzunmüddətli düşünülməz təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində respublikamızın bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyi dəyişilmiş, azalmış, bəzən məhv edilmişdir. Bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyinin məhvi ilə əlaqədar respublikamızın bəzi regionlarında müasir bitki örtüyünün bioloji müxtəlifliyi müasir iqlimə uyğun gəlmir.

Belə ki, talan olunmuş və məhv edilmiş mədəni-tarixi abidələr təkcə Azərbaycanın yox, həm də dünya sivilizasiyasının çox dəyərli mədəniyyət nümunələri sayılır. Ölkəyə yağdı düşmən tərəfindən vurulmuş ziyan iqtisadiyyatla yanaşı, onun canlı təbiətini də məhv edir, bioloji müxtəlifliyin tarazlığının pozulmasına gətirib çıxarır. 1988-1994-cü illər ərzində Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 1,7 milyon hektar ərazisi işğala məruz qalıb. İşğaldakı ərazilərdə 460 növdən çox yabani ağac və kol bitkilərinə təsadüf olunur. Bunlardan 70-i endemik növdür və dünyanın heç bir yerində təbii halda bitmir. Qaracöhrə, ayfındığı, Araz palıdı, yalanqoz, şərq çınarı, adi nar, meşə üzümü, pirkal, şümşəd, eldar şamı, adi xurma, söyüdyarpaq armud və s. növ ağaclar ilhaq edilmiş ərazidə məhvə məhkumdur, dünya florasının xəzinəsindən silinmək üzrədir. Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi hazırda 890 min hektara çatdırılmışdır ki, bunun da 42997 hektarı erməni işğalçıların tapdağı altındadır.

Azərbaycanın təcavüzə uğramış ərazilərində ekoloji əhəmiyyətə malik bir çox göllər böyük antropogen təsirə məruz qalır. Bu ərazilərdə irili-xırdalı 7 relik göl: Kəlbəcər və Laçın rayonlarının yaylaqlarında Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zaxagöl, Qaragöl, Canlıgöl, Işıqlı Qaragöl və Ağdərə rayon ərazisində (Tərtər qolu olan Torağaçayda) Qaragöl kimi şirin su ehtiyatları bu gün işğal altındadır.

Düşmən tapdağındakı ərazilərdən keçən təbii su mənbələrimiz həddindən artıq çirklənməyə məruz qalır. Araz və Kür çaylarının qolları olan Oxçuçay və Ağstafaçayın Ermənistan tərəfindən ən ağır formada çirkləndirilməsi nəticəsində sözügedən çaylarda canlı aləmin yaşayışı üçün böyük təhlükə yaranmışdır.

Yer kürəsində bioloji müxtəlifliyin yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq yolu ilə xilasını müm-

künlüyünü nəzərə alaraq Rio-de-Janeyro şəhərində 1992-ci ilin iyun ayında keçirilmiş Yer Zirvə toplantısında ilk dəfə bioloji müxtəlifliyin qorunması bütün bəşəriyyətin ümumi vəzifəsi və davamlı inkişafın tərkib hissəsi kimi qəbul olunmuş və müvafiq Konvensiya imzalanmışdır.

Konvensiyanın əsas məqsədi bioloji müxtəlifliyin qorunması, ondan sabit istifadə və birlikdə əldə edilən gəlirdən eyni səviyyədə ədalətli faydalanmaqdan ibarətdir. Biomüxtəliflik üzrə Konvensiya Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2000-ci ilin mart ayında ratifikasiya olunmuşdur.

2000-ci ilin yanvarında Monrealda "Bioloji Müxtəliflik haqqında Konvensiya"ya Əlavə Protokol qəbul edilmişdir. XXI əsrin başlanğıcında ekologiya və ətraf mühit sahəsində fəaliyyət göstərən əsas beynəlxalq qurum isə Birləşmiş Millətlər Ətraf Mühit Proqramı - UNEP-dir (The United Nations Environment Programme). UNEP üzv dövlətlərin ətraf mühitlə bağlı fəaliyyətini koordinasiya edir, inkişaf etmiş ölkələrin ətraf mühit siyasətlərinin və təcrübələrinin implementasiyasını həyata keçirir. Baş qarargahı Kenyanın paytaxtı Nairobi şəhərindədir. UNEP tərəfindən «Qlobal ekoloji perspektiv - 2000» proqramı qəbul edilmişdir. Yeni minillik üçün ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin həlli ancaq birgə səylərlə mümkündür.

Son illərdə Azərbaycanda ekoloji, o cümlədən bioloji müxtəlifliyin problemləri, həlli vacib olan prioritetlər kimi müəyyənləşdirilib və bu sahədə ciddi səylər göstərilir. Belə ki, problemlərin həlli istiqamətində xeyli işlər görülmüş, «Bitkilərin genetik ehtiyatlarına dair» Dövlət Proqramı, «Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə» Milli Fəaliyyət Planı, «Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair» Milli Proqram və digər proqramlar qəbul edilərək həyata keçirilir.

Orhus Konvensiyası 1998-ci ilin iyun ayında Danimarkanın Orhus şəhərində qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikası 1999-cü ildə bu Konvensiyaya qoşulmuşdur. Orhus Konvensiyası ətraf mühit hüquqları ilə insan hüquqlarını birləşdirən bir müqavilədir. Konvensiyanın qəbulu əhalinin ekoloji, o cümlədən bioloji müxtəliflik haqqında məlumatlandırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ölkənin «Bioloji müxtəliflik barədə» Konvensiya qarşısında götürdüyü öhdəliklərin

yerinə yetirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il dekabr tarixli Fərmanına əsasən Bioloji müxtəlifliyin Genetik Ehtiyatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradılıb. Dövlət Komissiyasının yaratdığı Tədqiqat Şurasının rəhbərliyi, Qlobal Ekoloji Fondun və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının Azərbaycandakı Nümayəndəliyinin dəstəyi və respublikada bütün maraqlı tərəflərin iştirakı ilə ölkədə bioloji müxtəlifliyin qorunub mühafizə edilməsi və davamlı istifadəsini təmini üçün 2003-cü ildə müvafiq Strategiya və Fəaliyyət planı hazırlanıb.

Son illər bəşəriyyəti narahat edən problemlərdən biri dünyada ekoloji gərginliyin artmasıdır. Bu baxımdan 2009-cu il dekabr ayının 7-də BMT Danimarkanın Kopenhagen şəhərində biomüxtəlifliyin mühafizəsi və Qlobal İstiləşmə ilə bağlı "İqlim" sammiti keçirilib. Kopenhagen sammitində 2010-cu il «Beynəlxalq Biomüxtəliflik ili» elan olunub.

İnsanı təbiətin bir hissəsi hesab etmək mümkündür, onun həyatında və fəaliyyətində təbiətin rolunu qiymətləndirməmək olmaz. Təbiət insanların yaşayışı mühiti vəzifəsini görür, onun vəziyyəti cəmiyyətin rifah və inkişaf səviyyəsini təyin edir. Hələ XX əsrin başlanğıcında Yer kürəsinin əhalisi təmiz hava alır, saf su içirdilər. Dünya sonsuz, təbii sərvətlər isə tükənməz hesab edilirdi. Lakin bir neçə onillikdən sonra olduqca təhlükəli ekoloji fəlakət həddində qaldı. Ekoloqların fikrincə əgər bəşəriyyət bu yolu davam etdirsə, yaxın bir neçə nəsildən sonra fəlakətə üzləsək. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq əhalinin sürətli artımı və elmi-texniki inqilab biosferdə deqradasiya proseslərinin əlamətlərini yaratdı. Milyon illər ərzində formalaşan təbii ekosistemlər ciddi dəyişikliyə məruz qalaraq insanın xarici təsirinə qarşı davamsız vəziyyətə düşdü. XX əsrin əvvəlində Yer üzərində əhalinin sayı cəmi bir milyarda yaxın idi, əsrin sonunda isə, yəni bir əsr ərzində bu rəqəm 6 dəfə artaraq 6 milyarda çatdı. Ekoloqların əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, təbii resursların tükənməməsi və texnogen fəaliyyət nəticəsində dəyən ziyanın təbii yolla bərpası üçün Yer üzərində əhalinin sayı 1-1,5 mlrd. nəfər həddində olmalıdır. Elmi-texniki inqilab həyatda məlum olmayan və ağıla sığmayan çox böyük gərginliklər yaratdı: aviasiya və avtomobil nəqliyyatı, nüvə

energetikasi, kimya sənayesi və s. Bu və digər sahələr təbiətə zərərli olmaqla yanaşı, həm də təbii resursların azalmasına, bəzən tükənməsinə gətirib çıxartdı. Belə ki, materiallardan və enerjiddən istifadə XX əsrdə son dərəcə sürətlə artaraq, hətta, əhali artımını da keçdi. Enerjiddən istifadə 10 dəfə, materiallardan istifadə isə 9 dəfə çoxaldı. İnsan fəaliyyəti və onun təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsi bu gün dünya əhalisinin əksəriyyətinin həyat şəraitinin dəyişməsi ilə nəticələndi. Antropogen fəaliyyətin nəticələri aşağıdakı kimi təzahür olunur:

- Meşələrin məhv edilməsi, bozqırların (çöllərin) şumlanması, meliorasiya, süni göllərin və dənizlərin yaradılması, meqapolislərin salınması, yol, kanal və trasların tikilməsi nəticəsində yer səthinin landşaftı dəyişir. Təbii ekosistemlərin sahəsi hər il 1 % sürətlə azalır, o cümlədən meşələrin (xüsusilə tropik meşələrin) sahəsi ildə 200 min ha azalır, səhraların sahəsi isə ildə 60 min km² genişlənir. Hazırda pozulmayan (təbii) ekosistemlərin yalnız 40 %-ə qədəri qalmışdır.
- Atmosferdə parnik (istilik) effekti yaradan toz və qazların toplanması nəticəsində yerin istilik balansı dəyişir, qlobal istiləşmə baş verir.
- Ozon təbəqəsinin ildə 1-2 % nazımlması, ozon «bacalarının» (dəşiklərinin) əmələ gəlməsi müşahidə edilir.
- Torpağın deqradasiyası (şorlaşma, şorakətləşmə, eroziya, münbitliyin aşağı düşməsi) baş verir.

Son illərin dövlət siyasətində "Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli strategiya"nın çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, son zamanlar planetimizdə bir çox fauna növləri məhv olmuş və ya onların sayı kəskin sürətdə azalmışdır. Bu da canlı aləmi ciddi təhlükədə qoymaqla qlobal faciəyə səbəb ola bilər.

Milli Strategiyanın əsas məqsədi nədən ibarətdir? Genetik ehtiyatlardan səmərəli istifadə, bioloji müxtəlifliyin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, ekoloji tarazlığın tənzimlənməsi, ekoloji təhsilin stimullaşdırılması, flora və yerli fauna növlərinin bərpası, xüsusi mühafizə

olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi, bioloji müxtəlifliyə təzyiqlərin azaldılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsindən və sair.

2000-ci il dekabrın 20-də BMT Baş Assambleyası 22 may tarixini "Beynəlxalq bioloji müxtəliflik günü" elan etmişdir.

Bu gün dövlətimiz bioloji müxtəlifliyin qorunması üçün bir çox tədbirlər həyata keçirir. Həmin tədbirlər müasir beynəlxalq standartlara uyğundur.

Hər bir azərbaycanlı vətəndaş ölkəsinin flora və faunası növlərinin bərpası, mühafizə olunan təbiət ərazi şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi işinə çalışmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyində olan mədəniyyət müəssisələrinin hər biri bioloji müxtəlifliyin qorunması üçün bir çox tədbirlər həyata keçirməlidir.

Bioloji müxtəliflik həm əhali tərəfindən, həm də dövlət qanunvericiliyinə görə qorunmalıdır. Əhəlinin iştirakı olmadan heç bir təbii sərvəti qoruyub saxlamaq mümkün deyil. Bioloji müxtəlifliyin qorunması dövlət qanunvericiliyi ilə elmə əsaslanır, əhəlinin iştirakı ilə qoruma isə xalqın özünün istəyi nəticəsində formalaşır.

Hazırdakı vəziyyət "Pandemiya Covid-19 Koronavirus"un yayılması ilə bağlı dünya ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda ekologiyanın təmizlənməsi baş vermişdir.

Çin ən böyük hava çirkləndiricilərindən biridir. Çində koronavirusun yayılması səbəbi ilə bir çox müəssisələr dayandı. Bundan əlavə, karantin hamını evdə oturmağa məcbur etdi, eyni zamanda küçələrdə avtomobillər nəzərəcarpacaq dərəcədə az idi - nəqliyyat və işlənmiş tullantılar azaldı. Nəticədə atmosfer havasına atılan tullantılar 25% azaldı, bu da səmanı daha təmiz edərək nəfəs almağı asanlaşdırdı. Bütün bunlar NASA peyk görüntülərində nəzərə çarpmışdır.

Mövcud vəziyyətlə əlaqədar son illərdə respublikamızda təbiətin qorunması və mühafizəsi məsələsinə çox böyük diqqət yetirilir. Planetimizin bitki örtüyünü – onun flora və faunasını qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur. ❖

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekologiya, ətraf mühit və insan. Bakı, "Elm", – 2006, səh.430-446.
2. "Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017–2020-ci illər üçün Milli Strategiya"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
3. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli fəaliyyət planı. Dövlət Ekologiya və təbiətdən istifadəyə nəzarət komitəsi. Bakı, 1998. s. 22-25.

Резюме

Самира Джалилова

СНИЖЕНИЕ НЕГАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ЭКОСИСТЕМЫ, ЭКОЛОГИЮ И БИОРАЗНООБРАЗИЕ; АДАПТАЦИЯ К НОВЫМ УСЛОВИЯМ

Последние годы в Азербайджане решение экологических, а также проблем биологического разнообразия было определено в качестве приоритетов, и в этой области предпринимается много усилий. Правительственная программа о «Генетических ресурсах растений», Национальный план действий «Охрана окружающей среды», Национальная программа «Экологически устойчивый социально-экономический рост» и другие программы были приняты и находятся на стадии реализации или уже реализованы.

Ключевые слова: биологическое разнообразие, флора и фауна, экосистема, экология.

Summary

Samira Jalilova

REDUCING THE NEGATIVE IMPACT ON ECOSYSTEMS, ECOLOGY AND BIODIVERSITY; ADAPTATION TO NEW CONDITIONS

Recent years in Azerbaijan, solving ecological and also biological diversity problems have been determined as important priorities and there are a lot of efforts are being made in this field. So there are so many works done to solve these problems, Government Program about "Plant genetic resources", National Action Plan about "Environmental Protection", National Program about "Ecologically sustainable social-economic growth" and other programs have been admitted and are being implemented.

Key words: biological diversity, flora and fauna, ecosystem, ecology.